

درسنامه واژه‌شناسی نهج البلاغه

نویسنده دکتر مهدی مردانی (گلستانی)

سال نشر ۱۳۹۹

نوبت چاپ اول

تعداد جلد یک جلدی

شمارگان ۵۰۰

ناشر انتشارات دارالحديث

چاپخانه دارالحديث

شابک ۹۷۸-۶۲۲-۲۰۷-۱۱۹-۶

فهرست مطالب

پیش‌گفتار

درس اول: مباحث مقدماتی

الف - مؤلفه‌های واژه‌شناسی... ۱۷

یک. روش... ۱۷

دو. منبع... ۱۸

سه. دامنه... ۱۸

چهار. دستور زبان... ۱۹

ب - ضرورت واژه‌شناسی نهج البلاغه... ۱۹

یک. نقش واژه‌ها در فهم احادیث... ۲۰

دو. بسامد واژه‌های غریب در نهج البلاغه... ۲۱

ج - اهداف واژه‌شناسی نهج البلاغه... ۲۲

د - روش واژه‌شناسی نهج البلاغه... ۲۲

و - پیشینه واژه‌شناسی نهج البلاغه... ۲۳

بخش اول: کتب و منابع واژه‌شناسی... ۲۵

اشاره... ۲۵

درس دوم: کتب واژه‌شناسی عمومی (۱)

الف - کتاب‌شناسی... ۲۶

یک. العین، خلیل بن احمد فراهیدی (۱۷۰ ق)... ۲۷

دو. تاج اللغة و صحاح العربیه، اسماعیل بن حماد جوهری (۳۹۳ ق)... ۲۸

سه. معجم مقاييس اللغة، احمد بن فارس قزوينى (٣٩٥ ق) ...٢٩

چهار. اساس البلاغة، جار الله زمخشرى (٥٣٨ ق) ...٣٠

ب - بررسى تطبيقى... ٣٠

نمونه يك: أبحثُ... ٣١

١. كتاب العين... ٣١

٢. تاج اللغة و صحاح العربية... ٣١

٣. معجم مقاييس اللغة... ٣٢

٤. اساس البلاغة... ٣٢

نمونه دو: نُومَة... ٣٢

١. كتاب العين... ٣٣

٢. تاج اللغة و صحاح العربية... ٣٣

٣. معجم مقاييس اللغة... ٣٤

٤. اساس البلاغة... ٣٤

درس سوم: كتب واژه‌شناسى عمومى (٢)

الف - كتاب شناسى... ٣٧

يك. لسان العرب، ابن منظور (٧١١ ق) ...٣٧

دو. المصباح المنير فى غريب الشرح الكبير، فيومى (٧٧٠ ق) ...٣٨

سه. القاموس المحيط، محمد بن يعقوب فيروزآبادى (٨١٧ ق) ...٣٨

چهار. تاج العروس من جواهر القاموس، محمد بن محمد زبیدی (١٢٠٥ ق) ...٣٩

ب - بررسى تطبيقى... ٤٠

نمونه یک: یَنثالون... ۴۰

۱. المصباح المنیر... ۴۰

۲. لسان العرب... ۴۱

۳. قاموس المحيط... ۴۱

۴. تاج العروس... ۴۲

نمونه دو: عَرِيف... ۴۲

۱. المصباح المنیر... ۴۳

۲. لسان العرب... ۴۳

۳. قاموس المحيط... ۴۴

۴. تاج العروس... ۴۴

درس چهارم: کتب واژه‌شناسی اختصاصی

الف - کتاب‌شناسی... ۴۷

یک. النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، ابن اثیر (۶۰۶ ق)... ۴۷

دو. مجمع البحرين و مطلع النیرین، فخر الدین طریحی (۱۰۸۵ ق)... ۴۸

سه. غریب الحدیث فی بحار الأنوار، حسین حسنی بیرجندی (معاصر)... ۴۸

ب - بررسی تطبیقی... ۴۹

نمونه یک: جَدَاء... ۴۹

نمونه دو: هَمَج... ۵۰

نمونه سه: یعسوب... ۵۱

ضمیمه: معرفی نرم افزار قاموس النور... ۵۳

بخش دوم: روش و مراحل واژه‌شناسی... ۵۶

اشاره... ۵۶

درس پنجم: مراحل واژه‌شناسی (۱)

مرحله اول: شناخت ماده و هیئت واژه... ۵۷

نمونه یک: سُوسُوا... ۵۸

نمونه دو: تَتَجَنَّى... ۵۹

نمونه سه: لَا تُبَلِّ... ۶۰

مرحله دوم: شناخت بُن معنایی... ۶۱

الف - تعریف بُن معنایی... ۶۱

ب - تشخیص بُن معنایی... ۶۲

یک. روش تقلیدی... ۶۲

دو. روش اجتهادی... ۶۳

درس ششم: مراحل واژه‌شناسی (۲)

مرحله سوم: انتخاب معنای استعمالی... ۶۷

الف - ویژگی معنای استعمالی... ۶۷

ب - نمونه‌های واژه‌شناسی... ۶۸

نمونه یک: قَرَار... ۶۸

نمونه دو: عَفُو... ۶۹

مرحله چهارم: تشخیص معنای حقیقی از مجازی... ۷۱

الف - نیازمندی‌های معنای مجازی... ۷۱

ب - تقارب معنای مجازی و حقیقی...۷۲

ج - نمونه‌های نهج البلاغه...۷۳

نمونه یک: عَيْنِ الْفِتْنَةِ...۷۴

نمونه دو: أَبْلَغُ مِنْ لِسَانِي...۷۴

نمونه سه: نَافِجاً حِضْنِيهِ...۷۵

درس هفتم: مراحل واژه‌شناسی (۳)

مرحله پنجم: بررسی ویژگی‌های زبانی...۷۷

الف - ساختار صرفی...۷۸

نمونه یک: سنن...۷۸

نمونه دو: سِقَةِ...۷۹

ب - حروف جر...۸۱

نمونه یک: نظر...۸۱

نمونه دو: عدل...۸۲

ج - ابواب ثلاثی مزید...۸۴

نمونه یک: اثر...۸۴

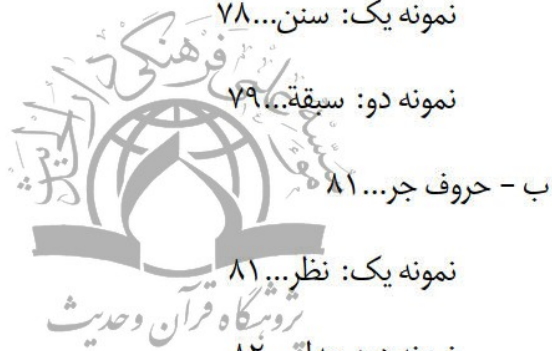
نمونه دو: عذر...۸۵

درس هشتم: مراحل واژه‌شناسی (۴)

مرحله ششم: تحلیل معنا شناختی...۸۸

نمونه یک: علاج...۸۹

نمونه دو: نَفْس...۹۱

نمونه سه: أَحْتَشِمُ... ۹۴

بخش سوم: نمونه‌ها و مصادیق واژه‌شناسی... ۹۸

اشاره... ۹۸

درس نهم: واژه‌های خطبه ۱۹۹ نهج البلاغه

الف - متن خطبه ۱۹۹ نهج البلاغه... ۹۹

ب - واژه‌های برگزیده... ۱۰۰

واژه یکم: تَعَاهَدُوا... ۱۰۰

ماده و هیئت کلمه... ۱۰۰

بُن معنایی... ۱۰۰

معنای استعمالی... ۱۰۲

حقیقی یا مجازی... ۱۰۱

ویژگی‌های زبانی... ۱۰۱

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۰۱

واژه دوم: مَوْقُوتًا... ۱۰۱

ماده و هیئت کلمه... ۱۰۱

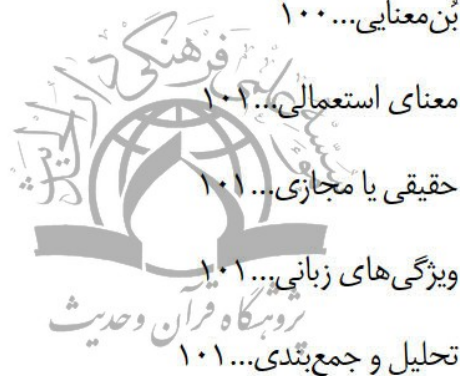
بُن معنایی... ۱۰۲

معنای استعمالی... ۱۰۲

حقیقی یا مجازی... ۱۰۲

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۰۳

واژه سوم: لَتَحْتُ... ۱۰۳

ماده و هیئت کلمه...۱۰۳

بُن معنایی...۱۰۳

معنای استعمالی...۱۰۳

حقیقی یا مجازی...۱۰۴

تحلیل و جمع‌بندی...۱۰۴

درس دهم: واژه‌های خطبه سوم نهج البلاغه

الف - متن خطبه سه نهج البلاغه...۱۰۵

ب - واژه‌های برگزیده...۱۰۶

واژه یکم: زاعینی...۱۰۶

ماده و هیئت کلمه...۱۰۶

بُن معنایی...۱۰۶

معنای استعمالی...۱۰۶

حقیقی یا مجازی...۱۰۶

تحلیل و جمع‌بندی...۱۰۷

واژه دوم: الحَسَنان...۱۰۷

ماده و هیئت کلمه...۱۰۷

بُن معنایی...۱۰۸

معنای استعمالی...۱۰۸

حقیقی یا مجازی...۱۰۸

تحلیل و جمع‌بندی...۱۰۸

واژه سوم: رِبِيضَةٌ... ۱۰۹

ماده و هیئت کلمه... ۱۰۹

بُن معنایی... ۱۰۹

معنای استعمالی... ۱۱۰

حقیقی یا مجازی... ۱۱۰

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۱۰

درس یازدهم: واژه‌های نامه ۶۹ نهج البلاغه

الف - متن نامه ۶۹ نهج البلاغه... ۱۱۲

ب - واژه‌های برگزیده... ۱۱۳

واژه یکم: خَادِعٌ... ۱۱۳

ماده و هیئت کلمه... ۱۱۳

بُن معنایی... ۱۱۳

معنای استعمالی... ۱۱۳

حقیقی یا مجازی... ۱۱۴

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۱۴

واژه دوم: اَزْفُقٌ... ۱۱۴

ماده و هیئت کلمه... ۱۱۴

بُن معنایی... ۱۱۴

معنای استعمالی... ۱۱۴

حقیقی یا مجازی... ۱۱۵

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۱۵

واژه سوم: عَفْوَهَا... ۱۱۵

ماده و هیئت کلمه... ۱۱۵

بُن معنایی... ۱۱۵

معنای استعمالی... ۱۱۶

حقیقی یا مجازی... ۱۱۶

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۱۶

درس دوازدهم: واژه‌های نامه ۴۵ نهج البلاغه

الف - متن نامه ۴۵ نهج البلاغه... ۱۱۸

ب - واژه‌های برگزیده... ۱۱۹

واژه یکم: عَرَكْتُ... ۱۱۹

ماده و هیئت کلمه... ۱۱۹

بُن معنایی... ۱۱۹

معنای استعمالی... ۱۱۹

حقیقی یا مجازی... ۱۲۰

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۲۰

واژه دوم: غُمَضَهَا... ۱۲۰

ماده و هیئت کلمه... ۱۲۰

بُن معنایی... ۱۲۰

معنای استعمالی... ۱۲۱

حقیقی یا مجازی... ۱۲۱

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۲۱

واژه سوم: الْكَزَى... ۱۲۱

ماده و هیئت کلمه... ۱۲۱

بُن معنایی... ۱۲۲

معنای استعمالی... ۱۲۲

حقیقی یا مجازی... ۱۲۲

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۲۲

درس سیزدهم: واژه‌های نامه یک نهج البلاغه

الف - متن نامه یک نهج البلاغه... ۱۲۴

ب - واژه‌های برگزیده... ۱۲۴

واژه یکم: اسْتِغْتَاب... ۱۲۵

ماده و هیئت کلمه... ۱۲۵

بُن معنایی... ۱۲۵

معنای استعمالی... ۱۲۵

حقیقی یا مجازی... ۱۲۵

ویژگی‌های زبانی... ۱۲۶

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۲۶

واژه دوم: الْوَجِيف... ۱۲۶

ماده و هیئت کلمه... ۱۲۶

بُن معنایی... ۱۲۶

معنای استعمالی... ۱۲۷

حقیقی یا مجازی... ۱۲۷

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۲۷

واژه سوم: العَنِيف... ۱۲۷

ماده و هیئت کلمه... ۱۲۷

بُن معنایی... ۱۲۷

معنای استعمالی... ۱۲۸

حقیقی یا مجازی... ۱۲۸

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۲۸

درس چهاردهم: واژه‌های حکمت ۱۴۷ نهج البلاغه

الف - متن حکمت ۱۴۷ نهج البلاغه... ۱۳۰

ب - واژه‌های برگزیده... ۱۳۱

واژه یکم: هَمَج... ۱۳۱

ماده و هیئت کلمه... ۱۳۱

بُن معنایی... ۱۳۱

معنای استعمالی... ۱۳۱

حقیقی یا مجازی... ۱۳۱

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۳۲

واژه دوم: رَعَاع... ۱۳۲

ماده و هیئت کلمه... ۱۳۲

بُن معنایی... ۱۳۲

معنای استعمالی... ۱۳۲

حقیقی یا مجازی... ۱۳۲

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۳۳

واژه سوم: نَاعِق... ۱۳۳

ماده و هیئت کلمه... ۱۳۳

بُن معنایی... ۱۳۳

معنای استعمالی... ۱۳۳

حقیقی یا مجازی... ۱۳۳

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۳۳

درس پانزدهم: واژه‌های حکمت ۲۸۹ نهج البلاغه

رونگاه قرآن و حدیث

الف - متن حکمت ۲۸۹ نهج البلاغه... ۱۳۵

ب - واژه‌های برگزیده... ۱۳۶

واژه یکم: بَدَّ... ۱۳۶

ماده و هیئت کلمه... ۱۳۶

بُن معنایی... ۱۳۶

معنای استعمالی... ۱۳۶

حقیقی یا مجازی... ۱۳۶

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۳۶

واژه دوم: نَقَعَ... ۱۳۷

ماده و هیئت کلمه... ۱۳۷

بُن معنایی... ۱۳۷

معنای استعمالی... ۱۳۷

حقیقی یا مجازی... ۱۳۸

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۳۸

واژه سوم: غَلِيلٌ... ۱۳۸

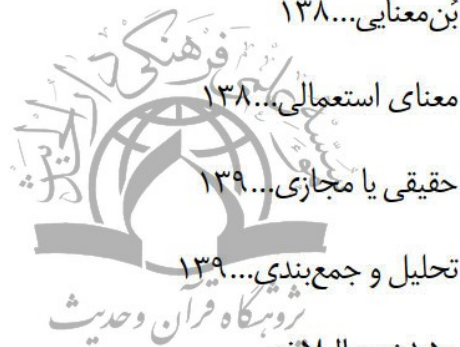
ماده و هیئت کلمه... ۱۳۸

بُن معنایی... ۱۳۸

معنای استعمالی... ۱۳۸

حقیقی یا مجازی... ۱۳۹

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۳۹

درس شانزدهم: واژه‌های حکمت ۱۵۰ نهج البلاغه

الف - متن حکمت ۱۵۰ نهج البلاغه... ۱۴۱

ب - واژه‌های برگزیده... ۱۴۲

واژه یکم: يُرْجِي... ۱۴۲

ماده و هیئت کلمه... ۱۴۲

بُن معنایی... ۱۴۲

معنای استعمالی... ۱۴۲

حقیقی یا مجازی... ۱۴۳

ویژگی‌های زبانی... ۱۴۳

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۴۳

واژه دوم: یَتَّعِي... ۱۴۴

ماده و هیئت کلمه... ۱۴۴

بُن معنایی... ۱۴۴

معنای استعمالی... ۱۴۴

حقیقی یا مجازی... ۱۴۴

ویژگی‌های زبانی... ۱۴۴

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۴۵

واژه سوم: یَنْتَهِي... ۱۴۵

ماده و هیئت کلمه... ۱۴۵

بُن معنایی... ۱۴۵

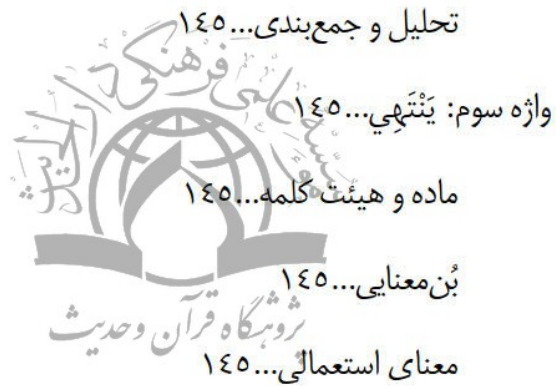
معنای استعمالی... ۱۴۵

حقیقی یا مجازی... ۱۴۶

ویژگی‌های زبانی... ۱۴۶

تحلیل و جمع‌بندی... ۱۴۶

فهرست منابع و مآخذ... ۱۴۸

پیش‌گفتار

تحقیق و پژوهش درباره دانش‌هایی که تمرکز اصلی آنها بر متن است، نیازمند مجموعه‌ای از آگاهی‌ها و توانایی‌های مرتبط با مطالعات متنی است. این نیازمندی‌ها آنگاه که درباره متون مقدس (قرآن و حدیث) مطرح می‌گردد، اهمیت و حساسیت مضاعفی می‌یابد. چرا که قصور و تقصیر در این حوزه نه تنها موجب فهم نارس و ناقص از متن، بلکه به بهای تحریف و بدعت در دین تمام می‌شود. از این رو، فهم و درک متونی چون نهج البلاغه که از ادبیاتی فاخر برخوردار است، تنها در سایه تلاش مبتنی بر تخصص و مهارت‌های متن‌شناختی امکان‌پذیر می‌گردد. یکی از مهارت‌های لازم در پژوهش‌های متن‌محور، «واژه‌شناسی» است که خود از مقدم‌ترین و مهم‌ترین مراحل فهم متن به حساب می‌آید. زیرا واژه‌ها و مفردات یک متن، در حکم آجرهای یک ساختمان اند^۱ که در کنار هم، نمای بلند و زیبای متن را به تصویر می‌کشند. از این رو برای دستیابی به فهم دقیق و صحیح یک متن می‌بایست ابتدا الفاظ و مفردات آن را به شایستگی فهمید و سپس درصد کشف مراد و مقصود از آن برآمد.

این اثر که حاصل سالها تدریس درس واژه‌شناسی نهج البلاغه در مراکز حوزوی و دانشگاهی است، می‌کوشد تا با تکیه بر کتاب شریف نهج البلاغه به طرح مباحثی بپردازد که دانش پژوهان برای دستیابی به معنای واژه‌های نهج البلاغه بدان نیاز دارند. بر این اساس، ساختار کتاب در سه بخش اصلی سامان یافته است: بخش اول، به معرفی کتب و منابع واژه‌شناسی می‌پردازد؛ بخش دوم، روش و مراحل واژه‌شناسی را طرح می‌کند و بخش سوم، مصادیق و نمونه‌های واژه‌های نهج البلاغه را بررسی می‌کند. در بخش اول، مهمترین منابع واژه‌شناسی معرفی و برخی نمونه‌های نهج البلاغه به شکل تطبیقی بررسی شده است که خود شامل سه درس: کتب واژه‌شناسی عمومی (۱)، کتب واژه‌شناسی عمومی (۲) و کتب واژه‌شناسی اختصاصی است. در بخش دوم، روش و مراحل واژه‌شناسی در شش مرحله تعریف و بر پایه نمونه‌های متعدد تبیین شده است که شامل چهار درس: مراحل واژه‌شناسی (۱)، مراحل واژه‌شناسی (۲)، مراحل واژه‌شناسی (۳) و مراحل واژه‌شناسی (۴) می‌باشد. در بخش سوم که شامل هشت درس می‌شود، برخی از متون نهج البلاغه انتخاب و شماری از واژگان دشوار آنها بر اساس مراحل پیش‌گفته بررسی و تحلیل شده است.

شایان ذکر است که جامعه هدف این درسنامه در گروه نخست، دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد در رشته‌های نهج البلاغه، علوم قرآن و حدیث و الهیات و معارف اسلامی است و در گروه دوم، دانش پژوهان دانش واژه‌شناسی و مطالعات فهم حدیث است. برای این منظور، بخش‌های سه‌گانه این درسنامه در قالب شانزده جلسه آموزشی و متناسب با سرفصل‌های وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تنظیم شده است.

۱. ر. ک: راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۵۴.

در خاتمه شایسته است تا به رسم ادب از همه عزیزانی که در به ثمر نشستن این اثر نقش آفریدند سپاسگزاری کنم؛ به ویژه اساتید گرانقدرم که هرچه می‌آموزانم وامدار آموخته‌هایی است که از ایشان به یادگار دارم؛ دوستان و همکارانم در مرکز آموزش الکترونیکی دانشگاه قرآن و حدیث که بانی تولید مجازی این درسنامه و زمینه ساز تألیف آن گشتند؛ ارزیابان علمی این اثر که با نکته‌سنجی‌های خود بر غنای این اثر افزودند و همسر و همسفر زندگی‌ام که از رنج دانش‌اندوزی‌ام مرنجید و در مرارت‌های زندگی با شکیبایی همراهی‌ام نمود.

مهدی مردانی (گلستانی)

مشهد مقدس، زمستان ۱۳۹۸

